

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

«ԵԹԷ ՄՈՌՆԱՄ ՔԵԶ, ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ...»

Ծ. Խ. «Հայկական ժամանակ» օրաթերթին մէջ տպագրուած է հետեւեալ յօդուածը, որ կը բովանդակէ երեւանարնակ մտաւորականի մը դէպի Երուսաղէմի սուրբ վայրերը կատարած ուխտագնացութենէն վառ տպաւորութիւններ: Հետաքրքրական է կարդալ զայն, ուր կը յայտնուին դժուարին շրջանէ մը անցնող Հայաստանի փառաքանիքն ու հոգեւոր միաբարութիւն փնտռող հաւատացեալին իրարու միահիւստած բարդ հոգեաշխարհին խնկուած զգացումները. զգացումներ, որոնց զարգացման ընթացքը հայու անուղղայ լաւատեսութեան կը յանգի վերջապէս: Կ'արտատպենք յապաւումներով:

Քանզի բազում մեզմէ վերջերս կամօք թէ ստիպողաբար նամբայ ելած են մոլորակի մակերեսին կամ մոլորակի ընդատակեայ խորքերուն ու մեզի հետ կը հաղորդակցին իրենց նօթագրութիւններով, մենք ալ, բախտի բերմամբ աշխատանքային հրաւերով գտնուելով Երուսաղէմ, որոշեցինք մեր ընթերցողներուն փոխանցել մեր ուղեւորութեան անցքերը ու տպաւորութիւնները: Եւ որովհետեւ այնտեղի գիտական աշխատանքի բնոյթը եւ նպատակները շատ հեռու չէին աստուածաշնչեան նիւթերէն եւ սուրբ վայրերու աւանդական եւ ճարտարապետական պատմութենէն՝ մեր ուղեւորութիւնները յիշաւի ուխտագնացութիւն դարձաւ թէ՛ ներքուստ, թէ՛ արտաքին:

Ա. ուխտագնացութիւնը՝ որպէս ուղի դեռնապարհ:

Եւ այսպէս, հին ուխտաւորներուն նման, Մայիսի առաւօտ մը մենք ալ նամբայ ելանք՝ ձիակառքերու փոխարէն ինքնաշարժով մինչեւ Թիֆլիզ, այնտեղէն ալ՝ ջրանաւի փոխարէն օդանաւով մինչեւ Սուրբ Հոգ: Ճիշդ է, մեր դարաշրջանի փորձագիտական յառաջընթացին շնորհիւ ուխտաւորի նամբան տասնհինգ շաբաթ տեւելու տեղ տասնհինգ ժամ տեւեց, բայց ժամանակակից կեանքի կշռոյթին համեմատ բաւական երկար էր եւ յոգնեցուցիչ եւ գերծ չէր նեղութիւններէ ու վտանգներէ: Երեւանէն Թէլ-Ավիվ օդային ուղիով մէկուկէս ժամուայ ճանապարհ է: Սակայն հայ ուղեւորը, ժամանակակից տարածաշրջանային խնդիրներու եւ փառաքանիք հանգամանքներու պատճառով, ստիպւած է երկար կորագծեր կտրել եւրոպական կամ ասիական մայրաքաղաքներով ու երկար ժամեր սպասել օդակայաններու մէջ՝ տոմսակի համար ալ ունենալով սահմանափակ օրեր եւ վճարելով կրկնակի եւ նոյնիսկ աւելի գին: Նախընտրելի ճանապարհը բոլոր առումներով դարձեալ կը մնայ Վրաստանը: Երեւի ճիշդն ալ այդ է՝ փիլիսոփայօրէն միաբարութեան մենք. չէ՞ որ ուխտագնացութիւնը սովորական ուղեւորութիւն մը չէ: Հին ժամանակներէն սկսեալ մինչեւ այսօր ան առանձնապատուկ զբաղմունք մըն է, կենսածն, վիճակ, իսկ ուխտագնացութիւնը Սուրբ Հոգ եւ Երուսաղէմ՝ իւրաքանչիւր հաւատաւոր հրեայի, քրիստոնեայի եւ իսլամի համար գերագոյն շնորհ է, հոգիի մաքրագործման աւարտական ծայրը: Այդ ճանապարհը նաեւ ներքին ճանապարհ

է դէպի հոգիին խորքը, դէպի սեփական էութեան ամենանուիրական խաչմերուկները, դէպի ինքնաճանաչողութիւնը, որ հնարաւորութիւն կու տայ ճանչնալու եւ գնահատելու շրջապատող աշխարհները: Եւ եթէ ուխտաւորը կ'երթայ սուրբ վայրեր, որպէսզի քալէ աստուածութեան թողուցած հետքերով, հաղորդուի աստուածային սրբութեան, ստանայ երկնային ապաւէնը կամ իր մեղքերու քուտիւնը, ապա ան այդ մաքրագործման կը սկսի ճամբորդութեան սկիզբէն իսկ՝ մեկնումի վայրէն մինչեւ ժամանումի վայրը եղած տարածութեան եւ ժամանակի ընթացքին ապրածով, տեսածով, զգացածով, դիմագրաւածով, հասկցածով: Հին ուխտագնացները սեփական կամով ամիսներով զրկանքներու, տառապանքներու, մարմնական նեղութիւններու, կեանքի վտանգներու եւ փորձութիւններու ենթարկուած են յանուն իրենց հաւատքին եւ ի կատար իրենց նուիրական երազանքին: Եւ ի յարգանս անոնց հոգիի խիզախութեան եւ հաւատքի անսասնութեան՝ մենք ալ որոշեցինք մտովի ընթանալ անոնց ծիրով:

Մեզի սպասող առաջին անակրկալը Հայաստանի սահմանագլխի «Բերվանսարայ»-ին մէջ ազգային յատուկ մտածելակերպի արտայայտութիւններէն մէկն էր: Կին մը, որ իր հպարտութիւնը կը յայտնէր, թէ արարողութեան մը ժամանակ Փութին միայն մեր նախագահը յատուկ ձեռով ջերմօրէն քարելած է, խօսքը աւարտեց՝ զրուցակիցները հաւաստիացնելով, թէ իշխանութիւնները շատ լաւ ըրած են, որ չարդած եւ կրակոցներով ցրած են մարտմէկեան ցուցարարները: «Երկար համբերեցին նոյնիսկ, պէտք է աւելի կանուխ զանոնք մաքրէին: Ի՞նչ ժողովուրդ կար որ այնտեղ արդէն՝ միայն

թափափուկներ էին»: Մենք, որ մինչ այդ ականաջ համբերատար կը լսէինք այդ զառաջանքը, վերջին մտքին վրայ չդիմացանք: «Մեզի նայեցէ՛ք, տիկին, մենք ալ այնտեղ էինք, մենք թափափուկի տեսք ունի՞նք: Դուք ով որ կ'ուզէ՛ք՝ պաշտպանեցէ՛ք, ընտրեցէ՛ք, հանեցէ՛ք՝ ձեր իրաւունքն է, եւ մենք ալ կը պայաքարինք, որ դուք ունենա՞ք այդ իրաւունքը: Սակայն ինչու՞ ձեզի իրաւունք կը վերապահէ՛ք հայիոյնու եւ կեղտոտելու զանոնք, զորս չէ՛ք ընդունիր եւ նոյնիսկ ձեր աչքով ալ չէ՛ք տեսած»: Կինը նախ զարմացաւ, յետոյ փորձեց կմկմալով արդարանալ, թէ մեր գիտցած ֆաղափակիքը կոչուող օտար երկրներուն մէջ նման պարագաներուն իշխանութիւնները աւելի դժան կը վարուին եւ ժամ մըն ալ չեն սպասեր: Ի հարկէ, ան ոչ միայն երբեք չէր մասնակցած եւրոպական ցոյցերուն, այլեւ մօտաւոր պատկերացում ալ չունէր օտար երկրներու, այնտեղի օրէնքներու, իշխանութիւն-ընդդիմութիւն յարաբերութիւններուն մասին: Աշխարհի անցուդարձներուն հետ անոր կապի միջոցը երեւի միայն «Հ1»-ն էր: Իսկ մենք, ինչքան որ ալ դառնացանք, որ ԻԱ. դարուն տակաւին կան ֆաղափացիներ, ան ալ՝ հայ, որոնք կ'արդարացնեն ժողովրդի նկատմամբ գործածուող սպանդը եւ պոլշեւիքեան ոգիով ատելութիւն կը տածեն «հակակուսակցականներ»ու նկատմամբ, նոյնքան ալ մխիթարուցանք այն յոյսով, որ գոնէ այդ կինը եւ իր զրուցակիցները այլեւս «թափափուկ» պիտի չանուանէին իրենց իսկ ֆաղափացիական իրաւունքներուն համար պայաքողները: Տա՛ Աստուած:

Բ. Ճանչցիր հարեւաններդ:

Վրաստանի հողը մտնելով՝ մենք իսկոյն մեզ զգացինք եւրոպայի մէջ. սահմանաքաժան ձողէն եւ անձնագրա-

յին անցախցիկէն ֆանի մը ֆայլ հեռաւորութեան վրայ մէկ ուրիշ խցիկի գազաթին մեծ-մեծ գրուած էր՝ «Europe»: Իսկ գիւղերուն ու ֆաղաֆներուն մէջ իւրաքանչիւր վրացական կարմրախաչ դրօշի կողքին կը ծածանէր եւրոպական աստղազարդ դրօշը: Ճիշդ է, եւրոպական չափանիշերու խստիւ ներմուծումը վրաստան չխանգարեց օդակայանի աշխատողը, որպէսզի ան արեւելաստիւտական հին ու բարի աւանդոյթներով «կրծօն» ուզէ մեզմէ՝ անձնագրերուն վրայ խփուած իրր թէ սխալ կնիքի համար: Թէեւ այդ սխալը սահմանապահները ըրած էին՝ միանգամայն անսովոր երկֆաղաֆացի անձնագրային երթեւեկութեան եւրոպական օրէնքներուն: Իսկ ֆանի որ հակառակ անոր իրենք շատ լաւ վարժուած են ֆաղաֆացիներուն վերաբերելու սովետական ձեւերով եւ կրնային իսկապէս մեզ ետ դարձնել, եթէ շատ խօսէինք օրէնքի մասին՝ համաձայնեցանք հարիւր լարիի: Մտածեցինք՝ տեսնես օսմանեան կայսրութեան տարածքով հանի ըլլալու համար գացողները ինչքան նման կրծօններ տուած են պաշտօնեաներուն ու մասնաւորներուն՝ այս կամ այն կէտը, ֆաղաֆր անցնելու համար: Բայց միւս կողմէ ալ, հնարաւոր է, իսկապէս մենք կը սխալէինք, եւ այդ գումարը թող տուգանքի տեղ վճարուած համարուի: Իսկ ընդհանրապէս, եթէ սահմանը, դրօշները եւ վրացագիր ցուցանակները չըլլային, ոչինչ կրնար յուշել, թէ մենք Հայաստանի մէջ չեմք: Հայաստանցիներն ու վրացիները շատ նման են իրարու, ամէն ինչով, արտաբնական ալ, ներքին ալ. տեսքով, նիստուկացով, շարժումներով, սովորոյթներով, ազգային սնապարծութեամբ, յատուկ մտածելակերպի արտայայտումներով, նոյնիսկ

խօսքի արտայայտչական հնչերանգներով: Կ'ըսէք՝ դարերով հարեւան ժողովուրդներ են՝ քնական է: Ո՛չ, ֆրանսացիները, գերմանացիներն ու անգլիացիներն ալ դարերով հարեւան են, բայց սահմանն անցնելուն պէս՝ առաջինը տարբերութիւնները աչքի կ'իյնան, արմատական տարբերութիւնները: Այս երեք եւրոպական ժողովուրդներու մէջ նոյնիսկ խառն ամուսնութիւնները աւելի շատ են, քան մեր ու վրացիներու միջեւ: Սակայն մեզ ու վրացիները հարազատացնողը աւելի խորֆային, աւելի վաղընչական, էթնո-մշակութային, էթնո-տարածքային, էթնո-կրօնական ընդհանրութիւնն է, որ կայ մեր ծինարանական յիշողութեան մէջ՝ դեռ Քրիստոսէ առաջ: Երբ հայն ու վրացին կը հանդիպին եւ կը ծանօթանան տեղ մը, առաջին ժամերու ազգայնամոլական, սեփականատիրական, ժխտողական մարտական փոխանակութիւններէ վերջ կը սկսի ընդհանրութիւններու բացայայտումը: Ըմբոստ «մերն» ու «ձերը», գերակայութեան մոլուցքը տեղի կուտայ փոխգիշումներուն, բաշխումներուն, հաւասարութեան, բարեկամութեան զգացողութեան, ֆանի մը րաժակ յետոյ ալ՝ ջերմ խոստովանութիւններուն, գրկախառնութիւններուն, իսկական եղբայրութեան: Զիս միշտ զարմացուցած է, թէ ինչու՞ Հայաստանի մէջ այդքան քիչ մարդ կայ վրացերէն գիտցող: Մեզ ու վրացիները, ի հեծուկս մեր միասնութեան ձգտման, պատմութիւնը անընդհատ փորձած է բաժնել, օտարացնել, բշտամացնել: Իսկ աւելի շատ՝ ո՛չ թէ պատմութիւնը, այլ յստակ ֆաղաֆական նպատակներ հետապնդող գերտերութիւնները: Եւ սա կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Օրինակ՝ է. դարու եկեղեցական պառակտումը, որ մեզ առաջին անգամ անջրպետեց, ոչ այլ

ինչ էր, եթե ոչ Բիւզանդիայի եւ Պարսկաստանի գերակայութեան ձգտումը տարածաշրջանի մէջ՝ դաւանանքի տարբերութեան պարտադրման միջոցով: Մինչ այդ մեր եկեղեցիները միասնական եղած են, իսկ մեր քաղաքական եւ մշակութային յարաբերութիւնները՝ առանել քան սերտացած: Մեր քաղաքական ու նախարարական ընտանիքները արիւնակից եղած են, մենք ունեցած ենք ընդհանուր սուրբեր ու նահատակներ, ուխտատեղիներ ու եկեղեցիներ: Այն փաստը, որ Մաշտոց ստեղծած է վրացական այրութներ, եւ որ հիմա մեզի համար ազգային փոքրոգի սնապարծութեան արտայայտութիւն դարձած է, ժամանակի այդ միասնականութեան գիտակցութեան վկայութիւնն էր: Մաշտոցը մեզի պէս նեղմիտ ու յատուկ մտածելակերպ հաստատչուէր: Իրեն մտահոգողը աւելի հոգեւոր, քաղաքականապէս աւելի հեռատես եւ համատեղեցիական, փրկչական խնդիրներն էին:

Մեր ժողովուրդներու երկխօսութեան քննադատ ձգտման յաջորդ ապացոյցը Ժ. դարուն սկիզբ առած կրօնական հանդուրժողութիւնն էր, որուն յաջորդեց ԺԲ.-ԺԳ. դարերու քաղաքական միութիւնը: Սակայն այդ ալիքն ալ փշրուեցաւ տարբեր տեսակ արշաւանքներու, պատերազմներու, եկեղեցիներու ու աշխարհիկ իշխանութիւններու քաղաքական հաշտարկներու արդիւնքին: ԺԸ. դարէն տարածաշրջանի մէջ խաղի մէջ մտաւ Ռուսաստանը՝ ընդդէմ Եւրոպայի, իսկ Ի. դարասկզբին՝ ԱՄՆ ընդդէմ բոլորի, եւ հայերն ու վրացիները կրկին յայտնուեցան հակառակ քաղաքական նամարներու մէջ: Իսկ կրօնական հակօտենայ դաւանանքին փոխարինած ազգայնամոլական օտարամուտ գաղափարախօսու-

թիւնները ոչինչով մեղմացուցին պառակտումը, քանի որ հիմնուած էին ոչ թէ քաղաքական ընդհանրութիւններու նախնական վրայ, այլ ընդհանրական՝ ուղղուած էին զանազանութիւններու, տարբերակիչ յատկութիւններու վրայ հիմնուած ազգային միաւորներու ինքնագիտակցութեան բորբոքման: Խորհրդային իշխանութեան քերած «ժողովուրդներու եղբայրութեան» կեղծ կոչը տասնամեակներու ընթացքին ոչ միայն չնուազեցուց, այլ աւելի խստացուց ազգայնական-տարբերակչական նկրտումները՝ համաձայն «քաժնէ, որ տիրես» սկզբունքի: Եւ մեր ու վրացիներու գիտական միտքը սկսաւ հետամուտ ըլլալ միայն սեփական մշակոյթներու իւրօրինակութիւնը, գերազանցութիւնը, հնութիւնը ի ցոյց դնելուն: Հիմա ալ տարածաշրջանային նոր մարտահրաւերները, ԱՄՆ-Ռուսաստան քաղաքական մրցակցութիւնը կրկին անգամ մեզ կը հեռացնէ, կը թշնամացնէ: Զէ՛, վերադարձին լրջօրէն պէտք է զբաղիլ հայ-վրացական ընդհանրութիւններու ուսումնասիրութեամբ եւ զայն հասցնել շարքային հայու ու վրացիի գիտակցութեան: Ո՞վ գիտէ՝ քաղաքական ինչ ելեւէջներ մեզի կը սպասեն մօտ ապագային:

Գ. Օդային երկխօսութիւն:

Թիֆլիզի օդակայան դեռ նոր հասած՝ սարսափելի փոթորիկ մը սկսաւ: Հակառակ իրական վտանգին՝ օդանաւը օդ քարձրացաւ եւ ողջ քարձունքի ընթացքին այնպէս մը կը ցնցուէր ու կը ցատկոտէր, որ կը թուէր՝ քիթը ետ պիտի դառնայ: Մենք ալ ջերմեռանդօրէն այնպէս մը կ'աղօթէինք, ինչպէս երեւի ժամանակին ծովային փոթորիկներու մէջ նաւերու վրայ գալարուող հին ուխտագնացները: Օդային չուերքի մեծ մասը Թուրքիոյ վրայով էր: Կար-

ծեմ՝ իւրաքանչիւր հայ, որ կ'անցի Թուրքիոյ տարածքէն օդով թէ ցամաքով, չի կրնար ակամայ չմտածել երբեմնի պատմական հայրենիքի, լիուած յուշարձաններու եւ անէացած փառքի մասին: Ազգային հիւանդութիւն է, յիշողութեան խոց: «Ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ եղաւ»ը տակաւին կը պտըտէր մեր մտքին մէջ, երբ մթնշաղի մէջէն աչք մը ըրին մերձափնեայ առաջին լոյսերը: «Յամա՛հ...», քացազանչեցին մենք ժպտալով՝ ի յիշատակ հազարաւոր հին ուխտագնացներու հրճուագին զգացողութեան, երբ շաքաթներու տանջալից ալեքախումներէն հիւծած կը տեսնէին, թէ ինչպէս ծովային աղջամուղջի խորքերէն Սուրբ Հողը կը դիմաւորէ գիրենք:

Յամաֆի առաջին տպաւորութիւնը թոչունի թոչիքի քարձրութենէն սփռուող գեղեցիկ ու լուսաւոր քաղաքի պատկերն էր: Նոյնիսկ գիշերային լոյսերու դասաւորութենէն կը նշմարւէր կանոնաւոր ու ներդաշնակ յատակագիծ, քաղաքաշինական քարձր մշակոյթ, ինքնաշարժներու առատ հոսք, որոնցմով Թէլ-Ավիվը չէր տարբերեր դարերու պատմութիւն ունեցող եւ զարգացած եւրոպական քաղաքներէն: Մինչդեռ ան ընդհամէն 60 տարեկան է: Իսրայէլի մէջ ամէն ինչն է այդ տարիքին, նոյնիսկ պետական լեզուն, որ աշխարհի վրայ միակ յարութիւն առած մեռած լեզուն է: Տարիքային քացառութիւն կը կազմեն միայն պատմահնագիտական վայրերը, աւետեաց երկրի երազը, պետութիւն ունենալու կամքը, Գեթսեմանիի ձիթենիները եւ... համալսարանը: Երուսաղէմի երբայական համալսարանը ծնած է անապատ բլուրի մը վրայ, քանի մը լուսաւոր հրեաներու մտքին մէջ, 1925-ին: Հիմա այնտեղ ուսանողական դրախտ է, մտքի

պարտէզ՝ «պարտէզ» քառի դրախտային եւ «դրախտ» քառի պարտէզային իմաստով: Ճիշդ է, մուտքը համալսարանի պատերէն ներս բաւական դժուար է եւ յոյժ խիստ հսկողութեամբ, ինչպէս երկրի քաղաքիւ այլ հաստատութիւններու պարագան է, քայց հասկնալի է՝ ան ռազմա-քաղաքական խնդիրներ ունի հարեւաններուն հետ: Օրինակ՝ Փարիզի մէջ ալ Սորպոնի մուտքը նոյն խստութեամբ կը պահպանուի ոստիկաններուն կողմէ, թէեւ ֆրանսացիները նման խընդիր չունին, քայց անոնք ալ կը վախճան «միջազգային ահաբեկչութենէ»:

«Պէն-Կուրիոն» օդակայանը տեսածներուս մէջ երեւի թէ ամենացնցողն էր: Հսկայական տարածութեան վրայ բով բովի շարուած էին մտքովդ անցնող ու չանցնող բոլոր երկիրներու օդանւները: Իսկական միջազգային «էքսպանսարայ»: Յիշեցի քանի մը ժամ առաջ ձգած Թիֆլիզի միջազգային օդակայանը, ուր երկու օդանւ կանգնած էր թռիչքի: Յիշեցի նաեւ մեր «Զուարթնոց»ը: Ի հարկէ, ի հարկէ, պիտի ըսէք, որ Իսրայէլէ դուրս երկու անգամ աւելի հրեայ կայ, քան ներսը, որ հրեաները կ'ապրին աշխարհի գրեթէ բոլոր մատչելի երկիրներու մէջ, որ անոնց սփիւռքը հարուստ է, որ Իսրայէլի մէջ, յամենայն դէպս, միջազգային կրօնական նշանակութեան ուխտատեղիներ կան: Բայց լա՛ւ: Ըսեմք թէ վրացիները շօշափելի սփիւռք չունին եւ դեռ նոր «Europe» դարձած են, հապա մենք: Միթէ մե՞նք ալ նման ֆանկութեամբ եւ կարողութիւններով աշխարհա սփիւռք չունինք: Հապա ո՞ւր են հայրենի հող «ուխտի», աշխատանքի կամ հանգիստի բերող օդանւներու երամները: Ինչո՞ւ մեր օդակայանը այդքան չնչին ու ողորմելի է, նոյնիսկ նորը: Մի՛ փորձէք արդարացումներ գտնել մեր

«առարկայական» իրականութենէ... 1948-ին պետութեան հռչակումէն յետոյ երկրորդ օրը պատերազմի մէջ ֆաշուստ եւ անապատներու մէջ բուսած խրճիթներու մէջ ծնող էրեց Իսրայէլը մինչեւ այսօր ալ գոյատեւման սպառնալիքի տակ է: Բայց պէտք է տեսնէիք, թէ ճիշդ ա՛յդ սպառնալիքի գիտակցութեամբ եւ հրամայականով ինչպիսի երկիր սարքած են 60 տարուան մէջ: Ինչպիսի կազմակերպութիւն, հնարամիտ համակարգեր, խելացի ենթակառոյցներ: Անոնք հայրենաշէն աշխատանքի հրաւիրած են ողջ աշխարհի սփիւռփառները, օգտագործած են անոնց մտաւոր ու ստեղծագործական ներուժը, պայմաններ ստեղծած, որպէսզի մնան երկրին մէջ, ու չեն խաբած: Կը կարծէ՞ք անոնք գոյապաշտական խնդիրներ չունի՞նք իրենց սփիւռփին հետ: Այնքա՛ն: Դարձեալ կ'ըսէ՞ք Իսրայէլ 60 տարեկան է, մենք՝ ընդհամէնը 15: Բայց այսօր մեզմէ ո՞վ կրնայ երաշխաւորել եւ հաւատացնել, թէ 60 տարի յետոյ մեր երկիրը ո՛չ միայն այսպէս ֆաղափակիր, զարգացած ու կազմակերպուած պիտի ըլլայ, այլ դեռ հակառակը, թէ ընդհանրապէս գոյութիւն պիտի ունենա՞յ որպէս պետութիւն: Չէ՞ որ մեզ կը համոզենք-կը պարտադրեն գաղութարկի յատուկ մտածելակերպով ապրիլ ու գործել: Դարձեալ կը պնդէք, թէ «աշխարհի դրամները» տարիներով հոսած են Իսրայէլ: Մեր մօտ չե՞ն հոսած: Ան ալ ինչքա՛ն: Ուղղակի Իսրայէլի հիմնադիրները եւ անոնց հետեւորդները երկրի կայացման համար ստացած միլիարդները չեն կերած եւ անմնացորդ նուիրումով երկիր կառուցած են, դարաւոր երազ մը իրականացուցած են:

Իսկ սփիւռփառները այսօր այլեւս կը վարանին ո՛չ միայն օգնութիւն

բերելու, այլեւ ներդրումներ ընելու: Վաղը ալ երեւի դադրին ընդհանրապէս Հայաստան գալէ: Վստահութիւն չկայ, հաւատք չկայ, երազ չկայ: Իսկ գիտե՞՞ք, թէ Իսրայէլի մէջ բնիկ հրեաները ընդհամէնը ֆանի հոգի են, եւ թէ բնակչութեան 20 առ հարիւրն ալ ռուսախօս է: Կարելոյ չէ, անոնք ազգ կը կերտեն, հող կը բնակեցնեն, երկիր կը շէնցեն եւ աշխարհի տարբեր ցեղական, գունային, ֆաղափարական, աշխարհագրական ու չեմ գիտեր դեռ ինչական տարբերութիւններով անհատները կը միաւորեն աւելի մեծ գաղափարներու շուրջ, ֆան ողջակիզումն է: Իսրայէլի տարածքը Հայաստանի տարածքէն փոքր է: Իսրայէլ Հայաստանէն աւելի շատ շրջապատուած է թշնամիներով: Այնտեղ հինգ նակատ կայ եւ միայն մէկ ափ, բայց «Պէն-Կուրիոն» աշխարհի ամենահզօր օդակայաններէն մէկն է: Դ. Դէպի Սուրբ Քաղաք:

Թափախ մեզի կը սպասէր օդակայանի ելին: Բարի ու ժպտաղէմ վարորդը չէր զլանար ուղեցոյցի դեր կատարել, մինչ ինքնաշարժը կը սլանար դէպի նրուսաղէմ հարթ, կոկիկ ու յարմարաւէտ մայրուղիէն: «Արեւելեան աշխարհի ծանր շունչի» կարծրատիպերը հերթով կը հալէին մեր աչքերուն եւ միտքին մէջ: «Իսրայէլ այսօր ամենաապահով երկիրն է», կէս-կատակ, կէս լուրջ կ'ըսէր վարորդը, բայց աւելի շատ՝ ճիշդ կ'ըսէր: Ի հարկէ, ունենալով անկաշառ, չէզոք ոստիկանական համակարգ, երկսեռ, արհեստավարժ սպառազինուած բանակ եւ Մոսատտի նման հզօր անվտանգութեան ծառայութիւն, որոնք ուժերը կը կեդրոնացնեն ո՛չ թէ ներսը ժողովուրդի թշնամիներ որսալու, այլ արտաքին վտանգները կանխելու վրայ՝ ինչո՞ւ Իսրայէլ ամենաապահով երկիրը չըլլայ: Միայն թէ չըսէ՞ք անոնց

թիկունքին ԱՄՆ-ը կայ: Էհ, մեր թիկունքին այ կարծես թե Ռուսաստանը կանգնած է՝ թե այդպէ՞ս չէ: Որեւէ տէրութիւն, յատկապէս՝ գերտէրութիւն, առաջին հերթին իր պետական ազգային շահերու պաշտպանութիւնը կը հետապնդէ: Ուրեմն Իսրայէլի ու ԱՄՆ-ի շահերը համընկած են տեղ մը: Իսկ մենք մեր շահերը ո՛չ թէ կը համընկնեցնենք, այլ բույլտուութիւն խնդրելով կը յարմարեցնենք Ռուսաստանի շահերուն:

Ահա երեւցան երուսաղէմի լոյսերը: «Պրուխիմ հապայիմ»՝ մեծ «Բարի Գալուստ»ի ցուցանակը դիմաւորեց մեզ, եւ նորակառոյց երուսաղէմը ինքնաշարժը առաւ իր փողոցներու եռուզեռին մէջ: Զարմանալի՝ քաղաք: Մեր պատկերացուցած ու նանչցած ո՛չ մէկ ոնի կ'ենթարկուէր: Թէ՛ միջերկրածովեան էր, թէ՛ արեւմտաեւրոպական, թէ՛ արեւելաեւրոպական, թէ՛ միջինարեւելեան, թէ՛ ամերիկեան, բայց անոնցմէ ոչ մէկէն կը զատուէր: Բոլոր օտարական շուկաները ձուլուած էին իւրօրինակ ներդաշնակ շնչառութեան մը մէջ: Անոնք այլ կը փորձէին արդի նարտարապետական յօրինուածքներ ստանալ սողոմոնեան-բարելոնեան շրջանի կառոյցներու ազդեցութեամբ եւ յատկապէս Հերովդէսի Տաճարի ոգիով, բայց անոնց մօտ լաւ արդիւնք տուած էր, կենդանի էր, քնական, բարձր: Հինի ու նորի ձուլուածքը արհեստականութեան ո՛չ մէկ նշոյլ կը կրէր, նոր-թամանեանական մեր կառոյցներու պէս մեռելածիւնութեամբ ու ժամանակավրէպութեամբ աչք չէր ծակէր:

Պէտք էր անապարել՝ Հին երուսաղէմի մէջ գտնուող Ս. Յակոբեանց վանքին դուռը կը փակուի ժամը տասին, հակառակ պարագային, ինչպէս ժամանակին ուշացած ուխտաւորները երուսաղէմի փակ դռներու առջեւ, ստիպ-

ւած պիտի գիշերենք պարսպապատէն դուրս, մտածեցինք մենք: Հին քաղաքի պարիսպներուն վրայ կը ծածանուէին երուսաղէմի դրօշները: «Զարմանալի բան», պահ մը մտածեցի, թէ վրացիները գրաւած են քաղաքը կամ այլ հակառակը: Նոյն դրօշն էր՝ սպիտակ ֆոնի վրայ կեդրոնական կարմիր խաչ եւ չորս անկիւններուն փոքր կարմիր խաչեր, միայն աննշան ոճական տարբերութեամբ: Երուսաղէմ որդեգրած է խաչակիրներուն դրօշը: Բայց վրացիները կարծես թէ խաչակրաց արշաւաններուն մասնակցած թագաւորներ չեն ունեցած՝ ի տարբերութիւն հայերու: Մենք երեւի վրացական պատմութիւնը վատ գիտենք եզրակացուցինք: Ճիշդ այդ պահուն հսկայ ձի հեծած ոստիկան մը յայտնուեցաւ ինքնաշարժին դիմացը՝ միջնադարեան պարսպին առջեւ: Դարերը ետ եկան: Թափսին մեզ վաճկ հասցուց տասին հինգ մնացած: Վաճկի դուռը մէկ այլ «սիմֆոնիա» էր: Ձուլուած երեւի թէ տասնհինգ կամ տասնվեցերորդ դարերուն եւ երեսապատուած մագօթի հաստ շերտով՝ այդ սեւ դրան նոյնիսկ հրասայլն այլ չէր կրնար վնասել: Մենք արագօրէն ներս մտանք, դուռը փակուեցաւ եւ յայտնուեցանք միջնադարեան լուսնեան ու քարէ խորհրդաւորութեան թագաւորութեան մէջ:

Հագիւ տեղաւորուած էինք մեզի յատկացուած սենեակը, երբ դուրսէն ահաւոր պայթիւն մը լսուեցաւ. մօտ երեք հարիւր մեթր հեռաւորութեան վրայ, ուր հրէական թաղամասն էր, հրավառութիւն կար: Հարեւաններէն իմացանք, որ մենք հասած էինք երուսաղէմի ազատագրման 40-ամեակին օրը: Մայիս 29-ն էր:

Ե. Որո՞ւ մասին կը դողանջէ զանգը:

Առաւօտեան վաղ արթնցանք ե-

կեղեցւոյ զանգերով: Երուսաղէմի հմայքը նաեւ այս երաժշտութիւնն է՝ տարբեր կրօններու, տարբեր դաւանանքներու, տարբեր եկեղեցիներու կանչը՝ օրուան գրեթէ բոլոր ժամերուն եւ բոլոր կողմերէն: Անընդհատ ծէս մը կայ, արարողութիւն, աղօթք, թափօր, ժամերգութիւն, պատարագ, երկրպագութիւն: Աստուծոյ պաշտամունքը եւ սրբազան ծառայութիւնը անընդհատ է, քաղմալեզու եւ քաղմածեւ: Վեղարաւոր ու սեմաւոր վանականներու սեւ ուրուսպատկերները, սեւ կոնածեւ գլխարկի տակէն երկար այտամօրութիւնները շարժող կամ եօթնաթեւ աշտանակով զարդարուած գլխաշորը ծածանող հրեայ ուղղափառները, մզկիթ շտապող սպիտակագեղձ իսլամները դուրս կը լողան փողոցներու անկիւններէն՝ խառնուած անհաշիւ ազգութիւններու գրօսաշըրջիկ-ուխտաւորներու խալտարդէտ քաղմութեան: Դուք Սուրբ Քաղաքի մէջ էք: Մենք Սուրբ Քաղաքի մէջ ենք, եւ ի՞նչ հրաշալի է այս հոգեւոր ու աշխարհիկ քաղմագանութիւնը: Ինչպիսի՜ հարստութիւն: Ինչո՞ւ մարդիկ կամ մարդոց որոշակի խումբեր դարերով այսպիսի մոլութեամբ հակուած են միակրօնութեան, միադաւանանքին կամ միակարծութեան, միագաղափարին՝ միատարրութեան: Մենք ճիշդ ենք, դուք՝ սխալ, մեր դաւանանքը ուղիղ է, ձերը՝ ծուռ, մենք հասկցած ենք Աստուծոյ խօսքը, դուք՝ ոչ: Մի Աստուած ունենալը արդէն իսկ քաւարար չէ՞, հարկաւոր է նաեւ այդ Աստուծոյ մէկ ձեւով հաւատքը մատուցանել, մէկ ձեւով հասկընալ, այն պարագային, երբ աշխարհը եւ զայն բնակեցնող ժողովուրդները այսօր քաղմագան են: Եւ ինչպիսի յանդգնութիւն եւ ինքնավստահութիւն, թէ ճիշդ բուկ է, որ ճիշդ է: Իսկ գուցէ բոլորն ալ ճիշդ են, իւրաքանչիւրը

իր չափով հասու դարձած Մեծ Ճշմարտութեան մէկ մասնիկին:

Ինչո՞ւ, օրինակ, երեւ կրօններու հոգեւոր մայրաքաղաքը չի կրնար դառնալ խաղաղութեան աւան, առաջին հերթին՝ հոգիի խաղաղութեան: Երեւ ուսմունքներու եւ ծէսերու հիմքին ալ դրուած է «խաղաղութիւն ամենեցուն» խորհուրդը: Ինչո՞ւ ուրեմն հրեաները կը թփնեն գետին՝ խաչ ու վեղարաւոր վանական տեսնելու ժամանակ, չէ՞ որ կը թփնեն իրենց իսկ սուրբ հողին վրայ: Ինչո՞ւ յոյներն ու հայերը, ո՞վ ամօթ, զիրար քառացիօրէն կը ծեծեն ուղիղ Տիրոջ գերեզմանին դիմաց: Ինչո՞ւ իսլամները աղապէս կատաղած են՝ իրենց աղօթքի ժամերուն մզկիթի շուրջ յայտնուող «անհաւատներ»ը նկատելու ատեն: Իմաստութիւնը չի քաւեր այս ամբողջ հոգեւորական եռուզեռին մէջ, գիտելիքի պակաս կայ, թէ՛ պարզապէս հոգեւորէն դուրս քաժնելու ուրիշ բան կայ: Պարզապէս սա ալ երեւի ի վերջոյ քաղաքականութեան ձեւ է՝ «տարածքներու գրաւման» սկստութիւն, ընտրութիւն երկու հակադարձ համակարգերու՝ բռնապետութեան եւ ժողովրդավարութեան միջեւ:

Ձե՞ որ իսլամները ո՛չ միայն կ'ապրին Մովսէսի օրէնքով, այլեւ կ'ընդունին Քրիստոսը որպէս մարգարէ, հակառակ այս հանգամանքին՝ քաղում հրեաներ ու քրիստոնեաներ կոտորած են: Եկեղեցին հրեաները դարերով հալածած է Քրիստոսը մահուան դատապարտելու մէջ, բայց չէ՞ որ առաջինը հրեաները Քրիստոսին հաւատացին, քրիստոնէութիւնը հրեաները տարածեցին: Եկեղեցին ու քրիստոնեաները յանուն Քրիստոսի քաւական մարդ չսպաննեցին: Թող առաջինը բար նետէ ան, որ երբեք չէ մեղանշած: Ճիշդ է: Իսկ եթէ աւելի խորանանք եւ խորհինք

ո՛չ թե ըստ դատաիրաւական օրէնսգրքի, այլ ըստ աստուածաբանութեան, Յիսուսը ո՛չ ո՛ք ալ սպաննած է: Ան ինքը զընաց երուսաղէմ՝ իր եւ Աստուծոյ կամօնով, յստակ գիտակցելով, որ մահուան կ'երթայ: Ո՛չ մէկ մահկանացու իրաւունք ունի իր ողորմելի փոքրագոյնքեամբ վիճարկելու Անոր ընտրութիւնը: Մեզի միայն կը հասնի այս օրինակի վրայ հասկնալ ընտրութեան սրբազան խորհուրդը եւ կրկին ընտրելու ատեն Բարաբան չընտրել Քրիստոսի փոխարէն, Մամոնան՝ Աստուծոյ փոխարէն: Միւս կողմէ ալ՝ եթէ Ան խաչ չբարձրանար, չմեռնէր, յարութիւն չէր առներ: Յարութիւնը առաքելներու քարոզիչ շարժիչ ուժն է, Աւետիսն ու Աւետարանը, քրիստոնէական եկեղեցւոյ հիմքը, Պատարագի իմաստը: Ինչպէ՞ս մենք՝ քրիստոնեաներս, այսօր կ'ուրանանք այդ հիմքը, այդքան մոլորա՞ծ ենք: Իսկ «սիրեցէ՛ք ձեր բնամիներ»ը ո՞ւր մնաց, որ ի սկզբանէ պէտք է բացառէր առաջինը քարը նետելու վատ սովորոյթը: Իմ նորագիւտ ու սիրելի վարդապետներէն մէկը պիտի ըսէր՝ տեսութիւնը այլ բան է, գործնական կեանքը՝ մէկ այլ բան: Բայց եթէ կ'ընդունինք, որ քրիստոնէական ուսմունքը միայն տեսութիւնն է, ուրիշ շատ քարոյախրատական եւ ուտոփիստական տեսութիւններու նման, որ նաեւ կրնայ եւ պէտք է տարբերի իրականութենէն, ալ ինչո՞ւ կը հաւատանք Քրիստոսին, ինչի՞՞ կը հաւատանք, ի՞նչ Աստուած, Աստուծոյ Որդի եւ Աստուծոյ Սուրբ Հոգի: Միայն մոմաւառութիւնն է, երգեցողութիւն եւ խաչակրէֆո՞ւմ:

2. Ողբի պատի մօտ:

Քանի որ մենք հոգեւոր ճամբորդութեան մէջ էինք, որոշեցինք պահպանել «խաղին» կանոնները. դուրս ելանք փողոց առանց քաղաքի յատակագծին,

ուղեցոյց գրեղնի եւ զրօսաշրջական այլ պարագաներու՝ պիտի փախնէ ուր որ Աստուած մեզ առաջնորդէ: Աստուած՝ աւելի ճիշդ՝ «Հայ Պատրիարքարան» փողոցը մեզ առաջնորդեց դէպի հարաւային պարիսպ ու Սիոնի դարպաս: Հեռուն նոր ծագած արեւի շողերը թագ կազմած էին Զիթենեաց լեռան գագաթին: Մենք իրարու նայեցանք՝ տպաւորութիւնը միանշանակ էր. իրականութեան զգացողութիւնը այդ պահուն սայրափած էր մեր ոտքերուն տակ, եւ կը թուէր՝ հիմա ներկայ պիտի դառնանք աստուածակերպ տեսիլի: Ամիջապէս հասկնալի դարձաւ, թէ ինչու հրեաներու սպասած Մէսիան՝ Փրկիչը, արեւու ելլի հետ այստեղէն պէտք է իջնէ դէպի Տաճար, եւ թէ ինչու Քրիստոս այստեղէն իջած է երուսաղէմ: Թէ ինչու Անոր Համբարձումը եւ երկրորդ Գալուստը հրափայլ սայլի վրայ արեւու եւ այս լեռան հետ կ'առնչուի: Ուրեմն՝ եզեկիւղի տեսիլքը կամ արեւելաքրիստոնէական պատկերաբանութեան մէջ տարածուած արեւու եւ Քրիստոսի նոյնացումը զուտ խորհրդապաշտական-առասպելական քնոյթ չունին, այլեւ յստակ աշխարհագրական եւ պատմական միջավայրի ծնունդ են:

Ճանապարհը ոլորուելով վար կ'իջնէ Սիոնի քարձունքէն եւ մեզ ալ կ'իջեցնէ ուղիղ Ողբի պատի դիմաց: Ողբի պատը հրէական վերջին Տաճարի հսկայական համալիրէն մնացած միակ բեկորն է, հրեաներու այսօրուան Սրբութեան սրբոցը, ուր անոնք ահա արդէն քանի դարէ ի վեր կու գան սգալու իրենց ամենաուխիռական կորուստները: Այդ սուգը կանոնակարգուած ծիսական քնոյթ ունի՝ աղօթքներով, երգասացութեամբ եւ որոշակի շարժումներով, որոնց արդիւնքին մարդը պէտք է վերանայ իր ոչնչութեան

գիտակցութեան մէջ եւ ձուլուի յաւերժականի, Աստուծոյ կամփին հետ: Մեզի համար միաժամանակ անսպասելի եւ տպաւորիչ էր տեսնել հաւատքի եւ ողբի այս տեսակ արտայայտումը: Հետաքրքրական է: Արդեօք ծէսէն, կանոնէն դուրս, հոգիի խորքին եւ մտքի անկիւններուն ի՞նչը կ'ողբան այս մարդիկ՝ գլուխները հպած հսկայ ֆարերուն, կամ ի՞նչ կը խնդրեն Աստուծմէ: Տաճարի վերականգնումը նախկին շրջագծով ու չափերով: Պատի ետեւը հին Տաճարի տարածքն է, որ այժմ կը պատկանի իսլամներուն: Պատը զանոնք կը բաժնէ, կ'արգելափակէ: Բայց ինչէ՞ն: Յիշողութենէ՞ն, դարաւոր անցեալէ՞ն, ազգային սրբութենէ՞ն: Կ'ըսեն՝ 2000 տարի առաջ Տաճարի կործանումը եւ երուսաղէմէ արտաքուստը, այնուհետեւ դարերով վտարանդի ու հալածուած կարգավիճակը հրեաներուն տուած է ազգային նոր ինքնագիտակցութիւն մը, որու հիմքին ամուր նստած է Տաճարի եւ Հայրենիքի հոգեւոր, անհրաժեշտ ընկալումը: Ջարմանալի է: Կը թուի, թէ Յիսուս հասած է Իր նպատակին Իր ժողովուրդի պարագային: Չէ՞ որ Ան այդ է որ կը ֆարոգէր՝ հոգեւոր տաճարը նիւթականի փոխարէն, Աստուծոյ հաւատքն ու երկրպագութիւնը սրտին մէջ, ո՛չ թէ լեզուին վրայ: Չէ՞ որ Ան հասկցած էր Հերովդէսի շինարարական նախաձեռնութեան սնանկութիւնը, հակաստուածութիւնը՝ կառուցել Հռոմէական կայսրութեան մէջ իր նիւթական չափերով իր ամենամեծ սրբավայրը, եւ կանխատեսած էր անոր տխուր վախճանը: Իսկ քրիստոնեաները, որ առաջին դարերուն պինդ կը պահէին այս հոգեւոր խորհուրդը եւ կը ժխտէին հաւատքի որեւէ նիւթական արտայայտութիւն, այսօր գրեթէ ամբողջութեամբ վերադարձած են հեթանոսական պաշ-

տամունջային աւանդոյթներուն, կոպաշտութեան եւ ո՛չ միայն եկեղեցիներու կառուցման ու սրբապատկերներու առջեւ ծնրադրման հարցով: Ուրեմն Քրիստոս վերադարձաւ հրեաներուն, քրիստոնեաներ՝ հեթանոսներուն:

Բայց Ողբի պատը մեզի մէկ այլ անակնկալ պիտի մատուցանէր: Երկուօր յետոյ երուսաղէմի տօնն էր, եւ հազարաւոր հրեաներ, դրօշակներով ու նուագ-երգով, ժամերով կը հոսէին «Հայ Պատրիարքարան» փողոցէն դէպի Սիոնի դարպաս: Հետաքրքրական էր, թէ այդ ո՞ւր կ'երթան եւ կը հաւաքուին:

Խառնուեցանք անոնց ուրախ բազմութեան եւ նոյն ճանապարհէն վար իջանք: Անհաւատալի տեսարան մը բացուեցաւ մեր առջեւ: Պարզուեցաւ՝ հրեաները այսօր Ողբի պատի մօտ ո՛չ միայն կ'ողբան ու կ'աղօթեն, այլեւ... «Բէֆ» կ'ընեն: Իսկական «Բէֆ»՝ համերգով, պարերով, ժխորով ու հրավառութեամբ: Կարծես մենք էրեւոյնի-երեւանի տօնակատարութիւնը երթանք էջմիածնի տաճարի խորանին վրայ նշենք: Թէեւ համեմատութիւնս քաւական թոյլ է, մենք էջմիածնի խորանի առջեւ չենք ողբար:

Ամէն ինչ ճիշդ է, մտածեցիմք՝ Ողբի պատէն հեռանալով ու շրջանցելով հին ֆաղափի պարիսպը արտաքին կողմէն: Կէսօր էր, եւ տապը բաւական կը նեղէր: Անօթի էինք եւ տոչոր, իսկ ճանապարհը զառիվեր էր: Տեսնես ո՞ւր պիտի իյնանք հիմա: Յաջորդ մուտքը Առիւծի դարպասն էր, ուրկէ կը սկսի Խաչի ճամբան: Խաչի ճամբա՞ն, արդէ՞ն: Ուրեմն, անօթի-ծարաւ ալ կ'երթանք մինչեւ վերջ: Մեր մոլեռանդութեան երանգ կրող ցանկութիւնը մեզ ալ զարմացուց: Բայց միանգամայն անկեղծ էինք եւ ոռել մէկուն որեւէ բան ապացուցելու կարիքը չունէինք:

Պարզապէս, ինչպէս երեւի հազարաւոր հին ու նոր ուխտաւորները, մենք ալ այդ պահուն ակամայ փորձեցինք ինկզինքնուս նեղութիւն պատճառելով հաղորդակից ըլլալ Քրիստոսի Չարչարանին, այդ ձեւով «կրել» խաչի «մասնիկ» մը: Լուռ ու խոնարհ խորացանք քաղաքի մէջ, բայց խնկուեցանք նեղիկ, գրեթէ ամբողջովին կամարածածկ փողոցներուն մէջ, ուր անկարագրելի առեւտրա-մշակութային հեղեղատը կը յորդէր ամէն կողմէ, մոլորուեցանք քանդակներուն մէջ, վերսկսեցանք ըրինք աստիճաններով, քաղաքի սալաշարերով: Յարուստեան տաճարը յամառօրէն չէր ուզեր երեւալ: Երբ, վերջապէս, ուժասպառ ու մշուշոտ աչքերով մտանք եկեղեցին ու մօտեցանք Սուրբ Գերեզմանին, գլուխնիս կախ ու առանց մեր շուրջը նայելու, յոյն հոգեւորականի արգելակող շարժումը մեզ սրափեցուց ու գամեց մեր տեղը: Հայեացքնիս բարձրացուցինք ու խոր հիասթափութեան մեր սիրտները նմուշեցաւ: Հերթը: Սուրբ Գերեզմանի ողջ շրջագծով ոլորուող ու պոչը դէպի եկեղեցւոյ ելքը երկարող ուխտաւորա-գրօսաշրջական հերթը մենք հաստատ չենք կրնար սպասել: Մենք թանգարան չենք եկած, ոչ ալ շարժանկար դիտելու կամ հագիւտ բան գնելու: Դանդաղ ու մտամոլոր վերադարձանք վանք: Ժամանակը չէր հասած ուրեմն: Արժանի ըլլալու ժամանակը...

Է. Վանքը:

Հայերը ներկայ են Երուսաղէմի մէջ աւելի քան 1.5 հազարամեակ: Սկսած առաջին քրիստոնեայ ուխտաւորներու գալուստով՝ այդ ներկայութիւնը երբեք չէ ընդհատուած: Մենք 1500 տարի կառուցած ենք այնտեղ, աղօթած ստեղծագործած, ծառայած, կրուած պահպանած Սուրբ հողը ու պաշտ-

պանած քաղաքը, զոհուած անոր համար: Այս պատմութեան յիշատակներն ու վկանքները քաղաքիս են՝ գրեթէ բոլոր մեծ սրբավայրերուն մօտ, գործող կամ փլատակ: Խնանկարներ, արձանագրութիւններ, վիմագիր հրովարտականքներ, խաչքարեր, տապանաքարեր, մատուռներ, եկեղեցիներ, նաեւ՝ կալաւածներ, տուներ, արհեստանոցներ, խանութներ, ճաշարաններ, Հին քաղաքի քաղաքը կազմող ամբողջ քաղաքն է մը: Այդքան երկար ու տեւական մենք երեւի Պոլսոյ մէջ եղած ենք, եւ ցաւօ՜հ երբեք մեր սեփական մայրաքաղաքներուն մէջ: Պատահական չէ, որ այս երկու քաղաքներու մէջ ալ կան Հայ եկեղեցւոյ երկու պատրիարքներ:

Ինչքան կ'անցնին ժամերը, այնքան հայկական Երուսաղէմը եւ Վանքը մեզի հարազատ կը դառնան: Երուսաղէմի Վանքը իր ծաւալով, գործունէութեամբ եւ դրուածքով այսօր միակն է մեր քաղաքի մեծաստաններէն: Ծառայութիւնը այստեղ օրն ի րուն է, պաշտամունքը՝ գրեթէ անընդհատ, ծիսակատարութիւնը՝ հնաշունչ ու երկար, առանց չհասկցուած ու չհասկցուող շուտասեւեակի ու առանց քաղաքացիներու: Բայց այս «ծանր» կշռոյթն ալ կ'օգնէ մասնակիցներուն աստիճանաբար վերանալու իրականութենէն, բանալ սիրտերը, բերքոցնել հոգիի լարերը, մխրճելու նուիրական խորհուրդներու շերտերէն ներս, հասնիլ շնորհալիութեան հոգեվիճակին, մաքրուիլ...

Հասարակական տարբեր աշխատանքներ կատարողները ու պաշտօնները գրադեցնողները ծառայութեան մէջ կը համարուին, ինչպէս՝ քաղաքային ծառայողները, զինուորական ծառայողները, բժշկական ծառայողները կամ դատաւորները, պատգամաւորները, ոստիկանները: Անոնց ծառայութիւնը

ուղղումը է Բաղաճախին ու մարդուն, հայրենիքի ու ժողովուրդի բարբոթեան: Մակայն, ի վերջոյ, սա ալ միջնորդաւորում ձեռով ծառայութիւն է Աստուծոյ, Բանգի բառ Աւետարանի՝ ով մերձաւորի համար ծառայութիւն կը մատուցանէ, Քրիստոսին կը մատուցանէ, իսկ ով Քրիստոսի կամ Անոր անունով կը ծառայէ՝ Աստուծոյ կը ծառայէ: Որեմն եւ կարելի է ըսել, որ հոգեւորական դասու ծառայութիւնը, որ անմիջական պաշտամունք է Աստուծոյ, նման հասարակական աշխատանք է, պաշտօն՝ նոյն նպատակներուն հետամուտ... միայն երէ սրտանց է, ոչ լեզուի վրայ: Իսկ այստեղ, Վանին մէջ, իսկապէս կ'աշխատին: Առաւօտեան վաղ՝ նախանաշէն առաջ, Ա. Յակոբեանց Յկեղեցւոյ մէջ մասնակցելով պատարգի, խնկարկման բոլորով եւ հայրենի խորհրդէն բխող բառ ու մեղեդիով պարուրում, զարեբու տարածութիւնը նեղեա՞ծ հայկական հոգիին հետ հաղորդուելով՝ կը համոզուէին, որ այս բոլոր մը սենմաւոր տղամարդիկ, հեռու Հայաստանէ ու անմասն հայկական իրականութեան, վերացած իրենց շարականով, իրենց աղօթքով ու պաշտամունքով աւելի էր չեն ծառայէր հայրենիքին ու ժողովուրդին, աւելի էր չեն պայլարիր ասոնց գոյութեան համար, աւելի էր չեն պահպաներ զանոնք շարիքէ ու կործանումէ, աւելի էր չեն նպաստեր հայկական պետութեան կայացման, ինչեան այնտեղ ապրողները, գործողներն ու պայլարողները: Զէմարիտ է:

Ը. Յարութեան բափօրը:

Պատարագէն յետոյ լսեցինք, որ երեկոյեան ժամը 5-ին Յարութեան տանարին մէջ հայկական բափօր կայ՝ վարժարանի սաներուն մասնակցութեամբ, կրնանք հետեւիլ, երէ փափա-

րինք: Մենք նախ ճիշդ չընկալեցինք այդ արարողութեան բնոյթը՝ կարծելով, թէ բափօրը ուղղակի երբ է դէպի տանար, ու չէինք գիտեր, թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ վերջը: Մեզի համար կարեւորը՝ կ'երբայինք Յարութեան տանար: Վերջը Աստուած ցոյց կու տայ: Այդքան տպաւորութիւններու մէջ մոռցած էինք, որ երեսուցէմի Լրիստոնեական բնդհանուր ծիսակարգը, Դ. դարակէսէն ի վեր հաստատում եւ միւնչեւ այսօր պահպանւած՝ բափօրային բնոյթ ունի: Տարբեր օրերուն եւ տարրեր ժամերուն, տարրեր սրբապաշտներու մօտ տարրեր ձեւեր կը կատարուին: Երբեմն կարեւոր տօներուն մէկ օրուան ընթացքին բափօր կը շրջի Բանի մը սրբապաշտներու մէջ: Հասնելով Յարութեան տանար՝ հասկցանք, որ բափօրը տանարի ներսը պիտի ըլլայ, բայց կրկին չէինք գիտեր, թէ ինչպէ՞ս, եւ այդ խորհրդաւորութիւնը կ'ոգեւորէր մեր նուիրական ներշնչանքը: Մեզի բաժնեցին վառուող մումբը եւ խնդրեցին հետեւիլ սեւագգեստ վանականներու շարքին: Արարողութեան առաջին վայրկեանին իսկ անհասկանալի տարտուր դողացուց մեր էութիւնը: Այս ի՞նչ կը կատարուի, միթէ սա իրականութիւն է, թէ՛ մոլեռանդութեան հերբական տազնապը կրկին յատակը փախցուց մեր սաղեբու տակէն: Մինչ բափօրը միաձայն երգեցողութեամբ յառաջ կ'ընթանար միջանցքներէն եւ կանգ կ'առնէր տարրեր սրբապաշտներու մօտ, Տանարի հարիւրաւոր այցելուները հսկիչներու կարգադրութեամբ եւ Բաշւած էին գոններուն եւ պատերուն տակ եւ գգաստացած պահու հանդիսաւորութեան: Որոշներ գործի լծած էին լուսանկարչական մեքենաները կամ տեսախրջիկները: Այլ կ'աղօթէին՝ կանգնած կամ ձնրագրած: Կային, որ յուզառատ հայեացքով կը հետեւէին մեր ընթացքին

և երանելի ժպտը դեմքերնուն վրան
 կ'ունենդրեին, կային, որ կր փորձէին
 զայ մեր ետեւէն: Հսկայական տանարը
 լեցած էր բուռ մը երիտասարդներու
 կոկորդներէն ու հոգիներէն բխող հաշ-
 կական մեղեդիի ելեւէջներով: Այդ
 պահուն Յարութեան տանարը մերն էր,
 մենք՝ յարութեան մէջ: Նոյն զգացողու-
 քիւնը, ո՛չ միայն փոխարեանական իմաս-
 տով, կրկնուեցաւ Ս. Գերեզմանի վրայ
 գիշերային պատարագի ժամանակ, երբ
 այդ ժամուն ողջ տանարին մէջ միայն
 մենք մերոնցով էինք՝ պաշտօնավարող
 հոգեւորականները և լանի մը ուխտա-
 ւոր հայերս: Ս. Յարութեան դռները
 գիշերը կը փակուին այցելուներու
 առջեւ, և տարբեր ազգերու ու եկեղե-
 ցիներու մէջ երեւն են արտօնեալները,
 որոնք կը հսկեն Տիրոջ Գերեզմանը և
 հերքով գիշերային պատարագ կը
 մատուցանեն՝ նախ յոյները (անոնց հետ՝
 բոլոր ուղղափառները), յետոյ՝ հայերը
 և ապա՝ Քրիստոսի սէրները (որոնք կը
 ներկայացնեն աշխարհի բոլոր կարո-
 ղիկները): Նոյն ռաբարիւօսն նոյն յա-
 չորդականութեամբ կը պահպանուի
 նաեւ միւս նշանաւոր սրբավայրերուն
 և եկեղեցիներուն մէջ՝ Համբարձման,
 Գերսեմանիի պարտեզի և Տիրամօր
 գերեզմանի, Բերդեհէմի եկեղեցւոյ մէջ:
 Զիաշուած որ բուն Յարութեան տանա-
 րին մէջ ալ, ինչպէս և զուտ հայկական
 տարածքներու մէջ կամ հայկական
 պատկանելիութեան կան շատ այլ եին
 ու նոր կտակարանական յիշատակներ
 ու սրբութիւններ: Տէր Աստուած, այս
 ի՞նչ շնորհ բաշխած ես մեզի՝ հայերուս,
 և մեզի՝ նուստ ուխտաւորներուս:
 Միթէ իրօ՞ք մենք արժանի ենք: Մեր
 սիրտերը լեցած էին հպարտութեամբ
 ու արժանապատուութեամբ, մենք մեզ
 այնքան նիշդ կը զգայինք, այնքան
 կարեւորուած, այնքան արժանի և միա-

ժամանակ այնքան խոնարհ ու երախ-
 տապարս: Ինչպիսի վեհ յոյզ՝ ահա
 աշպէս լայիկ բափօրի ետեւէն՝ բազմա-
 գոյն ու բազմադէմ այլազգիներու
 ցանկալի, բայց և ակնածանկով լի
 հայեացքներուն տակ: Ինչո՞ւ մենք այս-
 պէս չենք լայեր՝ միջազգային կա-
 ույցներու մէջ կամ միջոցառումներուն
 մեր երկիրը ներկայացնելու առեւն:
 Ինչո՞ւ մենք այսպէս չենք լայեր՝ երե-
 ւանի փողոցներու մէջ զրօսնելու ժամա-
 նակ, այսպէս չենք զգար մեզ մեր իսկ
 երկրին մէջ: Ինչո՞ւ մենք նուստացած
 ենք, խեղճացած կամ հիասթափուած
 մեր ինքնութենէն մեր սեփական հոգին
 վրայ և պէտք է զանք նրոսադէմ,
 որպէսզի հպարտանանք մեր հայ ըլլա-
 լուն համար, գնահատենք մեր իրական
 արժէքները: Եւ ինչո՞ւ այս բափօրին
 ընդհամէն երեւ-չորս աշխարհիկ հայ
 կը հետեւի: Ժամանակները դժուար են
 Վանքին համար ալ, և մեր ներկայու-
 քիւնը, մեր ստատորը՝ յոյժ կարեւոր...
 Բայց մեր յուզումնի իններորդ ալիքը
 զեռ պիտի զար: Յարութեան բափօրը
 վերջացաւ Տիրոջ Գերեզմանի առջեւ,
 և միևնոյն մենք գլուխնիս խոնարհած
 կը վայելէինք հարազատ մեղեդիի
 վերջին հնչիւնները, մէկը ետեւէն մեզ
 բերել մը հրեց՝ նշան ընելով դէպի
 Գերեզմանի մուտք: Ի՞նչ: Կրնանք
 նե՞րս մտնել, այսպէ՞ս, ուղղակի՞, այս-
 պիսի պատուով և մեծարանկո՞ւյ: Տա-
 կաին վարանոտ լայերով և տարակու-
 սած հայեացքով իրարու նայելով՝ յա-
 ուաջացանք դէպի նախամուտք: Գերեզ-
 մանը պահպանող յոյն հոգեւորականը
 եւ լաշուեցաւ և մեզի բողոյց միայ-
 նակ: Միայնակ՝ Լրիստոնէական այս
 ամենասուրբ վայրին մէջ, հրաշագործ
 Յարութեան վայրը: Միայնակ՝ հարիւրա-
 ւորներէ առաջ ու աշխ առջեւ և ազատ՝
 մնալու ինչքան որ փափաքինք: Այդ

փանի մը շնորհալի վայրկեանը անհնարին է նկարագրել, անհնարին է հաղորդել: Կանգնած կամ ծնկաչոփ՝ մեր աչքերը ոչինչ կը նշմարէին, մեր զգայարանները չէին ընկալեր ֆիզիքական պատկերը, մեր էութիւնը միայն կը զգար գերբնական ուժը: Գերեզմանը դատարկ չէր: Գերեզմանը լի էր աստուածային ներկայութեամբ: Մեր մերկացած սիրտերէն դուրս կը յորդէր արտասուք, եւ լուռ աղաղակը կը ցնցէր մեր հոգիները. «Տէր, կեցո՛ղու գհայս... Տէր, ողորմեա՛ւ...», Տէր, փրկեա՛ եւ պահպանեա՛ զմեզ...»: Եթէ արժանի եմ:

Զեմ յիշեր, թէ ինչպէս յայտնուեցանք փողոցներու խառնիճաղանն հոսքին մէջ: Դժուարութեամբ ուշքի եկանք եւ դանդաղօրէն սկսանք հասկնալ ու մտովի վերլուծել տեղի ունեցածը: Ակնյայտ էր, որ մենք այլեւս նոյնը չէինք եւ նոյնը չեմք ըլլար: Մենք այլեւս «հանի» եմք՝ ըսինք՝ նայելով իրարու եւ ժպտալով: Մենք «տեսած» եմք Գերեզմանը: Եւ սա ամենեւին ալ «մահը տեսնելու» հետ կապ չունի, ինչպէս այսօր շատեր հայավարի կը փորձեն ստուգարանել «մահտեսի» բառը: Ի՞նչ անմտութիւն: Ի՞նչ մահ տեսնել եւ որո՞ւ մահը: Սա դամբարան չէ, այլ ընդհա-

կառակն: Ուխտաւորները մահը տեսնելու չեն գար, այլ Յարութեան վայրը, այնտեղ, ուր Քրիստոս յաղթեց մահւան: Եւ ինչպիսի մոլորութիւն, որ խաչակիրներու ժամանակներէն ի վեր Յարութեան տանարը շատ լեզուներու մէջ այսօր կը վերանուանուի Սուրբ Գերեզմանի եկեղեցի: Մենք հանի եմք, եւ այս բարձր տիտղոսը ո՛չ ոք մեզ շնորհած է, մենք ան նուէր չենք ստացած մէկէ մը կամ շահած՝ մրցոյթի մէջ: Մենք այս կոչումը ձեռք բերինք մեր կեանքի նաճապարհով եւ մեր կամքի նաճապարհով եւ մեր ուխտագնացութեան նաճապարհով: Մեզմէ ո՛չ ոք կրնայ խլել կամ մեզ շնորհագրել: Սա նոյնն է քաղաքացիի կոչումին հետ, որ հնարաւոր չէ հրովարտակով, օրէնքով կամ փաստաթուղթով տալ, այլ միայն կարելի է հասնիլ եւ արժանի ըլլալ հոգիի ներքին ազատագրման, մաքուրման, փորձութիւններու եւ գայթակղութիւններու յաղթահարման, գիտակցութեան ինքնասերմաման եւ քաղաքացիի արժանիքներու ներուստ ձեռքբերման նաճապարհով, սեփական նաճապարհով: Քաղաքացիի նաճապարհը ուխտագնացի նաճապարհ է:

ՀԱՃԻ ՆԱԶԵՆԻ ՂԱՐԻԲԵԱՆ